

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ભારતીય ડાયસ્પોરા સાહિત્ય

ડૉ. જિજ્ઞેશ ઉપાધ્યાય

એસો. પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ,

ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજ, રાજકોટ

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

‘ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય’ એટલે? દેશ છોડીને ગયેલો મનુષ્ય પોતાની અસલિયતને છોડી શકતો નથી. દેશ-પ્રદેશને છોડવાનું કારણ પછી ગમે તે હોય. દેશીવાદ પણ આ વાતની સાખ પૂરે છે કે પોતાના મૂળને મનુષ્ય ભૂલી શકતો નથી. વૃક્ષને પોષણ તેના મૂળિયાં આપે છે. સંસ્કૃતિ, સમાજ, ભાષા, પરિવેશ વગેરેથી દૂર રહીને મનુષ્યનો વિકાસ નહીવત છે. સ્થળાંતર થતી પ્રજા પોતાના મૂળને ભૂલી શકતી નથી. ‘ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય’માં આ વાત પહેલેથી જોવા મળી છે. જે પ્રજા ભારત (ગુજરાત) છોડીને ગઈ છે. પણ તેમના સાહિત્યમાં સંસ્કૃતિ, સમાજ, ભાષા, પરિવેશ વગેરેની ઝંખના સતત જોવા મળે છે. શરીરથી તે દૂર છે પણ મનથી-હૃદયથી તે દેશ સાથે જોડાયેલી હોય છે. દેશ-પ્રદેશ છોડ્યાનો વસવસો તેમના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. ‘ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓ’ નામના પુસ્તકમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય કોને કહેવાય? તેની ચર્ચા કરી છે. તે આ મુજબ છે. ડાયસ્પોરિક’ સંજ્ઞા અને ‘ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય’ એટલે શું? આ ચર્ચા ખૂબ જૂની છે. કોઈપણ સાહિત્યની સંજ્ઞા વિશે સમયાન્તરે તેમાં વધારો-ઘટાડો થતો રહે છે.

જે સર્જકો પૂર્વે, કોઈ કાળે આફ્રિકામાં જઈ વસ્યા હતા અને રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાતાં, યુરોપ-અમેરિકા જઈને પુનર્વસવાટ કર્યો હતો – એ સર્જકોનાં, માદરે વતન તેમ જ આફ્રિકા-વસવાટનાં સ્મરણો-સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય.

વિદેશવાસી થયા પછીય, મોટે ભાગે પોતાનાં દેશ-પ્રદેશ અને સમાજ-સંસ્કૃતિની અવિસ્મૃત પરંપરામાં શ્વસતા રહીને વતન-ઝુરાપાને જીવતાં સર્જકોનાં સ્મરણ-સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય.

સ્વદેશ છોડીને વિદેશ વસી, સ્થિર થવા યાહતા અને એ માટેની મજબૂત મથામણ કરતાં કરતાં વસવાટી ભૂમિ અને તેની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ ઝીલી-સ્વીકારીને, એ પ્રક્રિયાની પીડા અને આનંદથી સમૃદ્ધ થયેલા સર્જકોનાં સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય. Diaspora શબ્દ ગ્રીક શબ્દમાંથી આવેલ છે જેનો અર્થ છે “વિખરાયેલું”, “અન્ય સ્થળે

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

જઈ વસવું". ડાયસ્પોરા પોતાની ઈચ્છાથી અન્યત્ર ગોઠવાતા હોય છે અથવા તેમના વતનમાંથી સ્વ-બચાવ માટે અન્યત્ર જવું પડે છે. નવા દેશોમાં તેઓ આવે ત્યારે તેમને નવા વાતાવરણ, પર્યાવરણ, સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલી સાથે ગોઠવાવું પડે છે. આમ, ડાયસ્પોરા સંસ્કૃતિ મિશ્રિત હોય છે જેમાં બે સંસ્કૃતિઓના સંગમ થતો હોય છે. પોતાના વતનમાંથી સ્વેચ્છાએ અથવા દબાણને કારણે દેશ નિકાલ થવું પડતું હોય છે. આ ઉપરાંત ગુલામ- વેપાર અથવા તો પ્રાકૃતિક આફતો જેવા કારણો પણ હોય છે. સદીઓ પહેલા યહૂદીઓ જુડીયામાંથી નાશી ને સ્વબચાવ માટે અન્યત્ર નાશી ગયેલા. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના પતન બાદ ગ્રીક લોકો પણ ત્યાંથી ભાગી ગયેલા. આ ઉદાહરણો દબાણ અને સ્વબચાવના છે.

તાજેતરમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ વિવિધ કારણો આધારિત ડાયસ્પોરાનો ભેદ બનાવ્યો છે. તેના કારણો નીચે મુજબ દર્શાવેલા છે.

(1) સામ્રાજ્યવાદ (imperialism)

(2) વેપાર. (trade)

(3) મજૂરોનું અન્યત્ર કામ માટે જવું (migration)

(4) ડાયસ્પોરીક સમુદાયનો સામાજિક લગાવ અને તેમના પૂર્વજોની ભૂમિ પ્રત્યેનું માનસિક બંધન.

કેટલાક ડાયસ્પોરીક સમુદાય તેમન વતન સાથે મજબૂત રાજકીય બંધનથી જોડાયેલા રહે છે. આવી રીતે પોતાના વતન સાથે મનોવૈજ્ઞાનિક લગાવ રહે છે તે ડાયસ્પોરાનો મહત્વનો મુદ્દો છે. યજમાન દેશ સાથે તેમનું પૂર્ણ બંધન થતુ નથી, પરંતુ તેમના વતન સાથે તેમનું જોડાણ સાંસ્કૃતિક રીતે તથા માનસિક રીતે અકબંધ રહે છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ડાયસ્પોરા શબ્દ આમ તો બાઈબલના સંદર્ભમાંથી જન્મેલ છે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં આ ટર્મ પ્રથમ વખત વાપરવામાં આવેલ અને 1950ના દશકામાંસમકાલીન વિવેચનના સિદ્ધાંતો અને વિશ્વના આધુનિક વિવેચકો તેનો વ્યાપ વધ્યો. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ તો scattered (વિખરાયેલા) તેવો થાય છે. પરંતુ હવે લોકો નોકરી તથા રોજગારીમાં અન્ય દેશોમાં જઈને વસે છે. ભારતમાં પણ આ વાત મહત્વની છે જેના માટે NRI (Non-Resident Indians) એવો શબ્દ વપરાય છે.

વિલિયન સેફરનના લેખમાં તેમણે ડાયસ્પોરાના કેટલાક લક્ષણો દર્શાવેલા છે.

1. ડાયસ્પોરામાં તેમના વતન અંગેની મિથ અને સામુહિક સ્મૃતિ હોય છે.
2. તેમના પૂર્વજોની ભૂમિ તરીકે તેમના વતનને તેઓ જુએ છે અને પુનઃ વતનમાં જવાની ઈચ્છા ધરાવે છે.
3. તેમના વતનની પુનઃપ્રાપ્તિ તેમજ તેમના વતનની જાળવણી અંગે તેઓ પ્રતિબદ્ધ હોય છે.
4. તેઓ વ્યક્તિગત રીતે તેમજ માનસિક રીતે વતન સાથે તેમની જાતને જોડે છે જે તેમની ઓળખ દર્શાવે છે.

સૌથી મોટા પ્રમાણમાં સબ-સહારન આફ્રીકનો ડાયસ્પોરા તરીકે જગતભરમાં ગુલામ તરીકે ગોઠવાયેલા. લાખો આફ્રીકનો એશિયામાં ભારતીય સમુદ્રના ટાપુઓ પર વસેલા. સૌથી જૂના એશિયન ડાયસ્પોરા યહૂદી ડાયસ્પોરા હતા જે રોમન વિજયને કારણે જુડીયા છોડીને અન્યત્ર વસેલા. ચીની એમીગ્રેશન (અન્યત્ર જવું) હજારો વર્ષ પહેલા બનેલું. પરંતુ મોટા પ્રમાણમાં સામુહિક ગમન મેઈનલેન્ડ ચાઈનામાં થયેલા યુદ્ધો અને ભૂખમરને કારણે 1949માં થયેલ. આ વિદેશમાં જનારા લાકો મોટે ભાગે નિરક્ષર, ગરીબ ખેડૂતો અને મજૂરો હતા જેઓ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા અને મલાયામાં જઈને વસેલા.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

દક્ષિણ પૂર્વ એશિયાની બહાર સૌથી વધારે સંખ્યામાં પરદેશમાં જનારા ડાયસ્પોરા ભારતીય છે. વિદેશમાં ગોઠવાયેલા ભારતીય સમુદાયની સંખ્યા 25 મિલિયન (અઢીકરોડ) જેટલી છે જે જગતના વિવિધ ભાગોમાં ફેલાયા છે. આ એક એવી વૈશ્વિક કોમ્યુનિટી છે જે વિવિધ ધર્મો, ભાષાઓ, સંસ્કૃતિ તથા પ્રદેશોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભુટાનમાં 60,000 જેટલા નેપાલી લોકો યુ.એસ.એ.માં પુનઃ ગોઠવાયેલા છે. રોજગારી માટે મોટા પ્રમાણમાં નેપાલી લોકો ભારત, મધ્યપૂર્વ, યુરોપ તથા યુ.એસ.એ. માં ગોઠવાયા છે. આજે પણ લાખો નેપાલી લોકો નેપાળની બહાર વસી ચૂક્યા છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં ડાયસ્પોરાને લગતી ઘણી ઘટનાઓ બની છે. સિકંદરના વિજયને કારણે ગ્રીક લોકોએ એશિયા તથા આફ્રિકામાં સંસ્થાનવાદ સર્જેલો. 1492 માં કોલમ્બસે નૂતન જગત (New world) શોધી કાઢ્યું જે વાસ્તવમાં આજે USA તરીકે ઓળખાય છે. યુરોપના 24000 લોકો આ નૂતન ભૂમિમાં 16 મી સદીમાં ગોઠવાયા. 19 મી સદીમાં 50 મિલિયન (પાંચકરોડ) યુરોપીયન લોકો ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં દેશાંતર કરેલું. કેટલાંક યુરોપીયનો સાઇબીરીયા, આફ્રિકા તેમજ ઓસ્ટ્રેલિયામાં જઈને ગોઠવાયા. 19મી સદી દરમિયાન આયરલેન્ડમાં દુષ્કાળ પડેલો અને આઈરીશ લોકો યુરો, અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા તથા ન્યુઝીલેન્ડમાં જઈને વસ્યા.

વીસમી સદીમાં બીજા વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન નાઝી જર્મનીએ લાખો યહૂદીઓનો સંહાર કર્યો. કેટલાય યહૂદીઓ પશ્ચિમ યુરોપ તથા અમેરિકા નાશી ગયા. પછી કેટલાક પૂર્વ યુરોપના આશ્રિત રશિયાથી પશ્ચિમ ભણી ગયા. સોવિયેત વિરોધી રાજકીય આશ્રિતો રશિયા છોડીને પશ્ચિમ યુરોપ, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા તથા યુ.એસ.એ.માં દેશાંતર કર્યું.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ સોવિયેત યુનિયને તથા સામ્યવાદે પોલાન્ડ, ઝેકોસ્લોવાકીયા, હંગેરી, યુગોસ્લોવિયા પર અંકુશ મેળવ્યો અને લાખો જર્મન લોકોને કાઢી મૂક્યા. મોટા ભાગના આશ્રિતો પશ્ચિમ યુરોપ તથા યુ.એસ.એ.માં ગયા. સ્પેને પણ રાજકીય કર્મશીલોને દેશમાંથી કાઢી મૂકેલા. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી ઈઝરાયેલ રાજ્ય સર્જાયું અને મધ્યપૂર્વ રાષ્ટ્રો યહૂદીના દુશ્મનો બન્યા. મોટા ભાગના યહૂદીઓ ઈઝરાયેલમાં ગોઠવાયા. 1967ના આરબ ઈઝરાયેલ યુદ્ધ પણ આવી અસર થઈ હતી. આમ, રાજકીય કારણોની ડાયસ્પોરા પર બહુ મોટી અસર થઈ છે.

1947માં ભારત સ્વતંત્ર થયું અને ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા પડ્યા. લાખો કરોડો લોકો પાકિસ્તાનથી ભારતમાં તથા ભારતમાંથી પાકિસ્તાનમાં ગયા. લાખો લોકોનો સંહાર પણ કોમી હુલ્લડો દ્વારા થયો. વિશ્વમાં બનેલી અત્યંત ક્રૂરતા કરૂણ ઘટનાઓમાં ભારત-પાકના ભાગલા સમયની આ ઘટના છે. બ્રીટીશ રાજની પ્રજા તરીકે રહેતા ભારતીય ઊપખંડના કેટલાક લોકો યુ.કે.માં ગયા અને ગોઠવાયા. શીત યુદ્ધ દરમિયાન પણ લોકો અન્યત્ર જતા અને ત્યાં વસતા.

દક્ષિણ-પશ્ચિમ ચીનમાંથી ટીબેટના લોકો દલાઈ લામાને અનુસરીને 1959માં ભારતમાં આવીને વસ્યા. અત્યારે બે લાખ જેટલા ટીબેટન લોકો ભારત, ને વિશ્વના આધુનિક વિવેચકો નેપાલ તથા ભુટાનમાં રહે છે. શ્રીલંકામાં તામીલ લોકોને હટાવવામાં આવ્યા તેમાંના પાંચ લાખ જેટલા તામીલો ભારત, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, કેનેડા, યુ.કે. તથા યુરોપમાં જઈને વસવા લાગ્યા છે. 1953ના આંતરયુદ્ધ દરમિયાન 8 લાખ જેટલા તામીલોને શ્રીલંકામાંથી હટાવવામાં આવ્યા છે.

1979માં સોવિયેત યુનિયને અફઘાનિસ્તાન પર હુમલો કરેલો અને 6 મિલિયન (સાંઠ લાખ) લોકો નિરાશ્રિતો બનેલા. 1972માં યુગાન્ડામાંથી 80,000 દક્ષિણ એશિયનોને ભાગવું પડેલું જેમાં ગુજરાતી ના લોકો પણ હતા. 1959ના ક્યુબાની ક્રાંતિબાદ, લેટીન અમેરિકામાં લગભગ 10 લાખ લોકોએ ક્યુબા છોડવું પડેલું.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

21 મી સદીના આરંભમાં, દસ લાખ ડોમીનીકન્સ વિદેશમાં ખાસ કરીને અમેરિકામાં વસે છે. ઈરાકના યુદ્ધ બાદ 2011માં ત્રણ મિલિયન (30 લાખ) ઈરાકીઓને પણ ભાગવું પડેલું. સીરીયાના આંતરયુદ્ધમાં લગભગ ચાર મિલિયન લોકોને પણ પોતાનું વતન છોડવું પડેલું. આ બધા ઉદાહરણો diasapora ના વિચારને સ્પષ્ટ કરે છે. આપણે વાત તો ડાયસ્પોરા સાહિત્યની કરવી છે જે એક અલગ પ્રકારની ભૂમિકા ધરાવતું સાહિત્ય છે. માનવને જ્યારે વતન છોડવું પડે અથવા તો સ્વેચ્છાએ છોડેલ હોય તો પણ પોતાનું વતન તો અવશ્ય યાદ આવે.

ડાયસ્પોરા થીયરી તથા તેના લક્ષણોની દરેક ભાષાના સાહિત્ય પર અસર થઈ છે. ડાયસ્પોરા સાહિત્ય એક Umbrella Term છે. જેમાં દેશ છોડીને અન્યત્ર વસેલા લેખકોની સાહિત્ય કૃતિનો સમાવેશ થાય છે. અલબત્ત, આ લેખકો તેમના વતનની સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા હોવા જોઈએ. દેશ છોડીને વિદેશમાં વસતા લોકોના મનમાં alienation (વિખૂટા પડવાની વેદના) હોય છે. તેમાં મૂળીયા ગુમાવવાની લાગણી થાય છે. આ ઉપરાંતમાં તેમાં પોતાની ઓળખની શોધ વ્યક્તિના મનને વ્યથિત કરતી રહે છે. વિદેશમાં પોતાની સંસ્કૃતિ, સમાજ, પરિવારની યાદ સતાવતી રહે છે.

ઉમા પરમેશ્વરન diasporaની વ્યાખ્યા આપતા નીચેના લક્ષણો દર્શાવે છે:

1. વતનની મીઠી યાદ.
2. અજાણી ભૂમિનો ડર.
3. નવા પર્યાવરણ સાથે ગોઠવાવું.
4. જાતિ સંબંધિત સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલું રહેવું.
5. રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓમાં ભાગ લેવો.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

विदेशमां जर्धने गोकवाता लोकाना नाणांकीय, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, वाणिज्यने लगता तथा धार्मिक कारणो होय छे. वतनथी विभूटा पडवानी वेदना तेओ सतत अनुभवता रहे छे. परदेशमां वसवानो तेमनो अनुभव मोटे भाग पीडाजनक रहेतो होय छे. तेओ अलगतानो पण सतत अनुभव करे छे. यजमान समाज तेमनो मोटे भागे स्वीकार करतो होतो नथी. तेमां ethnic (जातिलक्षी) भेदनो पण वारंवार अनुभव थाय छे. तेओ त्यांना वातावरण साथे अनुकूल थवानो सतत प्रयत्न करे छे. साथोसाथ तेमनी संस्कृति, धर्म, परंपरा, जोराक जाणवी राखवानो सतत प्रयत्न करे छे.

आम विदेशमां वसता immigrants त्रिशंकुनी लागणीनो अनुभव करे छे. तेओ तेमनी मातृभूमि तथा यजमान देशनी वय्ये मानसिक रीते लटकता रहे छे. तेओ बे प्रकारनी ओणभने कारणे मूण विनाना (rootless) होवानो अनुभव करे छे. आम, तेमनी ओणभ तूटेल, भञ्ज रहे छे.

तेओ बे स्थानो, बे भाषाओ, बे संस्कृतियो वय्ये तूटेल रहे छे अने तेथी तेओना मनमां अेक नूतन साहित्यिक अवकाश जन्मे छे. तेओ पोतानी अलग ओणभ ठीकी करवा प्रयत्न करे छे. तेमना लेखनमां डायस्पोराना अनुभवो, अलगता, अेकांत वतननी याद अभिव्यक्त थाय छे. तेओ पोतानी अलग ओणभने सुनिश्चित करवा प्रयत्न करे छे. डायस्पोरानी प्रथम पेढी, आवो अनुभव करे छे. परंतु डायस्पोरानी बीजु पेढी, आमांथी बहार निकली यजमान देशना नागरिक बनी जाय छे. विदेशमां ज जन्मेला नवी पेढीना युवानोने पोताना देशनी संस्कृति साथेनो नातो मजबूत होतो नथी. तेओ विदेशनी संस्कृतिनो सरण रीते मोटे भागे स्वीकार करे छे.

घणां डायस्पोरा लेखको विदेशमां वसेला होय छे परंतु तेमने तेमनुं मूण वतन ज साहित्य माटे प्रेरित करे छे. तेमनी ओणभ plural (बहुलवादी) होय छे अने तेओ भूतकाण अने वर्तमान वय्ये त्रिशंकुनी जेम लटकता रहे छे.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં સ્મૃતિ અને મીઠી યાદ બહુ જ અગત્યનો રોલ ભજવે છે. સ્મૃતિ અને ઝંખના. આ સાહિત્યમાં અવારનવાર અભિવ્યક્ત થાય છે. પોતાના વતનની યાદ અને પોતાના ભૂતકાળને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય છે. આ સાહિત્ય 'રાષ્ટ્ર' તથા 'ઓળખ' (identity) પણ અગત્યના વિચારો છે. ડાયસ્પોરાની ઓળખ વિવિધ સ્તરીય હોય છે. તે ઇતિહાસ આધારિત હોય છે. ડાયસ્પોરા ઓળખ પ્રવાહી હોય છે અને તે સમય સાથે બદલતી હોય છે.

કોઈ વિદેશમાં વસતો ભારતીય પુનઃ પોતાના વતનમાં આવે તો વતન પણ બદલી ગયું હોય. લીલા છમ્મ ખેતરોની જગ્યાએ પ્રદૂષણ કરતા મોટા મોટા કારખાનાઓ શરૂ થયા હોય તેવું બને. આમ વિદેશ થી આવેલો ભારતીય તેના ભૂતકાળને યાદ કરે પરંતુ તે ભૂતકાળ અદ્રશ્ય બની ગયો હોય છે. ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં આવું ચિત્ર વારંવાર જોવા મળે. સાંસ્કૃતિક, જાતિ આધારિત (ethnic) તથા ધાર્મિક ઓળખની વચ્ચે સંઘર્ષ થતો રહે છે.

ભારતીય ડાયસ્પોરા સાહિત્ય ખાસ્સું જૂનું સાહિત્ય છે. 1794માં ડીન મોહમદે 'The Travels of Dean Mohamed' લખેલું. પછીથી બંગાળમાં તથા અન્ય પ્રદેશોના વિદેશમાં વસતા કે વસેલા સાહિત્યકારોની કૃતિઓનો સમાવેશ ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં થાય છે. રાજા રાવ, જી.વી.દેસાણી, નિરદ ચૌધરી, વેદ મહેતા તટસ્થ ભાવે ભારતને નિહાળતા હતા. નિરદ ચૌધરી ભારતના આલોચક હતા પરંતુ જીવનના અંતિમ તબક્કામાં તેમને પણ પ્રતિતિ થઈ કે અંગ્રેજોને મહાન ગણવાનો કોઈ અર્થ નથી.

પછીના તબક્કામાં અનીતા દેસાઈ, કમલા માર્કેન્ડેય, ભારતી મુખરજીની કૃતિઓમાં ભારતીય પ્રત્યે ગોરા લોકોના પૂર્વગ્રહનું ચિત્રણ થયું હતું. જુમ્પા લાહીરી, શશી થરૂર, સલમાન રશ્દીની કૃતિઓમાં ડાયસ્પોરા સાહિત્યની અલગતા વ્યક્ત થાય છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

વસવાટી દેશ-પ્રદેશની આબોહવા, એના પરિવેશમાં પગ ખોડીને ઊભેલા અને સ્વદેશ-વિદેશની સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પરંપરામાં આદાનપ્રદાનથી સમૃદ્ધ થયેલા સર્જકોનાં સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય.

(‘ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓ’, સં. વિપુલ કલ્યાણી, અનિલ વ્યાસ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્રસ્થાવના) આ ચર્ચા ને આધારે ચિરાગ ઠક્કર ‘જય’એ તેની વિભાવના આ મુજબ આપી છે. ‘એક ભૂમિ અને/અથવા સંસ્કૃતિમાં જન્મ અને ઉછેર પામીને બીજી ભૂમિ અને/અથવા સંસ્કૃતિમાં સ્થિર થયેલા કે સ્થિર થવા મથતાં સર્જકના સંવેદનતંત્રમાં બે ભૂમિ અને/અથવા સંસ્કૃતિઓના અવનવા મિશ્રણ થકી સર્જાતી ઊથલપાથલ એટલે ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય.’ (લેખ-‘ડાયસ્પોરિકવાર્તાઓ’ ચિરાગ ઠક્કર ‘જય’, ઓપિનિયન, મે-૨૦૧૨, પૃ.૨૧) જ્યારે સુમન શાહે ‘અનુઆધુનિકતાવાદ અને આપણે’ નામના પુસ્તકમાં ‘ડાયસ્પોરિક લિટરેચર’ નામના લેખમાં જણાવે છે કે,

‘વિદેશ વસતો ભારતીય અંગ્રેજી લેખક, માનો કે ભારતીય ગુજરાતી લેખક બે જગતોમાં જીવતો હોય છે. કે પછી ‘લિમ્બો’માં એટલે કે- ત્રિશંકની અવસ્થામાં. રશદીની ત્રિશંકુ અવસ્થા રંજાડગ્રસ્ત છે, પ્રાણઘાતક છે. એ હકીકત એમને ડાયસ્પોરા લિટરેચરના કોઈપણ લેખકથી જુદી દર્શાવી આપે છે. વિદેશવસવાટનું એક પરિણામ તે ઓળખલોપ, વ્યક્તિતાલોપ: તમે ભારતીય નથી, બિનભારતીય છો. પણ બિનભારતીય એટલે શું? કશું નહીં ! અંદરથી ભારત છૂટ્યું ન હોય તેથી નિરન્તરની લાગણી એ જ હોય કે હું ભારતીય છું. પણ એવા ભારતીય હોવું એટલે શું? કશું નહીં ! કમે કમે બધું સ્મૃતિવિશેષ થતું આવે- માતૃભૂમિ માતૃસંસ્કૃતિ વગેરે ઘસતાં ચાલે. વિદેશવસવાટનું બીજું પરિણામ તો, જીવવા માટેની નવી નવી જુક્તિઓનો સહારો લઈ નવી દુનિયા ઊભી કરવી તે છે. પરંતુ એ દુનિયા ‘નવી’ તે કેટલી? વળી, ‘દુનિયા’ પણ કેટલી? પરિણામ: વેદના અને ઉત્તરોત્તરની સમાનતાથી તેની તીવ્ર થતી સંવેદના- ભટકાર અને તેની લાઘતી નિભ્રાંતિનો સતત વિકસ્યા કરતો અનુભવ.’

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

(પૃ.૨૨૨) સુમન શાહ જણાવે છે તેમ તે બિનભારતીયની વાત ભારત સાથે જોડે છે. બે દેશની સંસ્કૃતિની તુલના તેના માનસમાં થયા કરે છે. તે વિશેનો સંઘર્ષ સતત તેના સાહિત્યમાં પણ થયા કરે છે.

જ્યારે ડૉ. દર્શિની દાદાવાલા ‘ડાયાસ્પોરા’ સંજ્ઞા વિશે નોંધે છે કે, ‘ડાયાસ્પોરા એટલે મૂળ સ્થળ સાથે જોડાયેલી અને નાના ભૌગોલિક પટ પરના જુદા-જુદા સ્થળોએ વિખરાયેલી પ્રજા. ડાયાસ્પોરાનો એક અર્થ એમ પણ થાય છે કે મૂળ વતનથી અન્ય સ્થળ પર જવાની સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા.’ (લેખ- “‘ડાયાસ્પોરા’ વિશે”, ડૉ. દર્શિની દાદાવાલા, IJRAR-international journal of research and analytical reviews, issue-3, july-sept. 2018, page-385) આ ઉપરાંત ડૉ. દર્શિની દાદાવાલાએ તેમના આ પેપરમાં ‘ડાયાસ્પોરા’ વિશે એક મહત્વની વાત એ પણ છેડી છે કે ‘ક્યારેક સ્થળાંતર કરનાર ડાયાસ્પોરાનો ભાગ બને છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો હવે આજના સમયમાં સંકુલ બની ગયો છે કારણ કે, માતૃભૂમિ પાછા ફરવા માટેનાં કારણોનો અભાવ અને નવી ભૂમિ પર શિક્ષણ, વેપાર કે કૌટુંબિક અર્થે સ્થિર થયેલી ડાયાસ્પોરામાં ગણવી કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. પહેલાના સમયમાં સ્થાનાંતરની પ્રક્રિયા અનિચ્છાએ થતી પણ હવે એ પ્રક્રિયા સ્વેચ્છાએ થવા લાગી છે. આ ઉપરાંત, મૂળ ભૂમિ છોડ્યા પછી, નવી ભૂમિ પર સ્થિર ન થઈને સતત નવા-નવા દેશોમાં ફરતા રહેવાની વૃત્તિ પણ ડાયાસ્પોરાની વ્યાખ્યાને મૂળથી જ જુદી રીતે વિચારવા માટે પ્રેરે છે.’ (એજન, પૃ.૩૮૬) તેમની વાત ‘ડાયાસ્પોરા’ સંદર્ભે વિચાર કરવા પ્રેરે તેમ છે. આજના સમયમાં પણ આ સંજ્ઞા વિશે, તેની વિભાવનામાં વધારો- ઘટાડો થતો રહે છે. ‘ડાયાસ્પોરા-ડાયાસ્પોરિક સાહિત્ય’ની ચર્ચા બાદ હવે મારે ‘પન્ના નાયક’ વિશે વાત કરવી છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ડાયસ્પોરિક કવિ પન્ના નાયકનો જન્મ ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ના રોજ મુંબઈમાં ધીરજલાલ મોદી અને રતનબેનને ત્યાં થયો હતો. ઇ.સ. ૧૯૫૪માં તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષયોમાં બી.એ. અને ૧૯૫૬માં એમ.એ.ની પદવીઓ મેળવી. લગ્ન પછી(૧૯૬૦) તેઓ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ખાતે સ્થાયી થયા. ઇ.સ. ૧૯૬૨માં ફિલાડેલ્ફીઆની ડ્રેક્સલ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એસ.એલ.એલ.ની લાયબ્રેરી સાયન્સની ડિગ્રી અને ૧૯૭૨માં ફિલાડેલ્ફીઆની પેન્સિલવેનીઆ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એસ.ની પદવીઓ મેળવી. ઇ.સ.૧૯૬૪ થી ૨૦૦૩ દરમિયાન તેઓ પેન્સિલવેનીઆ યુનિવર્સિટીની વેન પેલ્ટ લાયબ્રેરીમાં દક્ષિણ એશિયાનાં ગ્રંથસૂચિકાર તેમજ ૧૯૮૫ થી ૨૦૦૨ દરમિયાન ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે રહ્યા. ૨૦૦૪માં તેમના પતિ નિકુલ નાયકનું અવસાન થયું હતું. ત્યારબાદ તે એકલા જીવન વિતાવે છે. સાહિત્ય સર્જનમાં વાત કરીએ તો વાર્તા અને કવિતા ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન મહત્વનું છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહોમાં વાત કરીએ તો “પ્રવેશ(૧૯૭૫), ફિલાડેલ્ફીઆ(૧૯૮૦) નિસ્ખત(૧૯૮૫), અરસપરસ(૧૯૮૯), કેટલાક કાવ્યો(૧૯૯૦), આવનજાવન(૧૯૯૧), વિદેશિની (૨૦૦૦), ચેરી બ્લોસમ(૨૦૦૪), રંગ ઝરુખે(૨૦૦૫), અત્તર અક્ષર વગેરે છે. અહીં મારે ‘ડાયસ્પોરિક કવિ પન્ના નાયક’ની વાત કરવી છે.

આધુનિકોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં પન્ના નાયક જાણીતું નામ છે. તેમની કવિતામાં ડાયસ્પોરિક સંવેદના તથા નારીના મનોભાવો સચોટ નિરૂપાયા છે. આ ઉપરાંત વતનપ્રેમ, વતનવિચ્છેદ, સ્વજનો, મા-પિતાના સાથેના શૈશવના સ્મરણો, ખાલીપો વગેરે ભાવોને તેની કવિતામાં કવયિત્રીએ નિરૂપ્યા છે. દેશ-વતન છૂટ્યાનો ભાવ ‘છતાંય’ નામના કાવ્યમાં જોવા મળે છે. જેમકે,

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

‘જન્મે મળેલા

ને પછી ખોયેલા

શરીરના

એકાદ અવયવ વિના

જીવી શકાય

અને છતાંય

એની ખોટ સતત સાલે

એમ

હું જીવું

ભારત વિના...!’ (નિસ્ખત, પૃ.૯૩)

આગળ ચર્ચા થઈ એમ મૂળ સાથે માણસ નજીકથી જોડાએલ હોય છે. કવયિત્રી માટે દેશ-ભારત એ શરીરના અવિભાજ્ય અંગ સમાન છે. જેમ શરીરનું કોઈ અંગ ન હોય અને તેની ખોટ સતત મનુષ્યને થયા કરે છે. તેવી જ રીતે ભારત દેશની ખોટ સતત સાલે છે. નોકરી-ધંધા અર્થે વિદેશ વસ્યા પણ જે દેશે પોતાના હાડ-માંસ ઘડ્યા છે તેને ભૂલી શકાતું નથી. આવો જ ભાવ કવિએ રજૂ કર્યો છે. ‘તો ?’ નામ કાવ્યમાં પ્રકૃતિ અને કવિતાનો આભાર માને છે. દેશ ભૂલી ગયા કે છોડી દીધો એવું કોણ કહે છે? તેના જવાબ ‘કોણ કહે છે?’ નામના કાવ્યમાં કવયિત્રી આ રીતે આપે છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

‘अमेरिकाना

अने बीजा आंतरराष्ट्रीय समाचारमांच जाणे

शोधुं छुं केवळ भारतने...

कोण कहे छे

में वर्षोथी भारत छोडी दीधुं छे?’ (निष्पत्त, पृ.८५)

कवयित्रीना प्रश्नमां जवाब छे. भारत साथेनो- वतन साथेनो नातो अतूट छे. स्थलथी वतन-देश छूटयो छे
पण मनथी क्यारेय नथी छूटयो नथी तेनो जवाब कविताना माध्यमथी कवयित्री आपे छे.

वतननी वस्तु प्रत्येनो प्रेम, जोडाण पन्ना नायकनी ‘ड्युटिअेबल आछटम्स’ काव्यमां जोछ शकाय छे.

‘छळियाथी अमेरिका आवतां

भरवानुं होय छे.

कस्टम डेक्लेरेशन झोर्म

अने

डीक्लेर करवानुं होय छे

ड्युटिअेबल्स आछटम्स

डिलोडेडिआना अेरपोर्ट पर

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

मारा भरेलां झोर्म

अने

यहेराना हावभाव जोई

कस्टम ओडिसरने

शक गयो मारा पर

के

जरर कंई संताडुं छुं

ऐऐ

उघडावी ओगाश्रीस ईंचनी बेग

इंझेणी

बेगने छेक तणियेथी

हाथ आव्युं

ऐक परबीडियुं

जेमां संताड्या हतां

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

અંધેરીના ઘરના બગીચાનાં

સૂલાયેલાં ગુલાબના, ગુલમહોરને બોરસલીનાં ફૂલો...

ઓફિસર આંકી ન શક્યો

ડ્યુટીનો આંક...' (અંતિમે', પૃ.૮૦, ૮૧)

ઓફિસરની શંકા સાચી હતી પણ બેગમાંથી જે મળ્યું તે માટે શું કહેવું? તે ચૂપચાપ ત્યાં ચાલ્યો જાય છે. સુકાઈ ગયેલા ફૂલોમાં વતનપ્રેમ બરોબર વ્યક્ત થયો છે. વતનના સ્થળો સાથેનો ઘરોબો 'બે શહેર' કાવ્યમાં રજૂ થયો છે. તેનું ઉ.દા. જુઓ,

‘મુંબઈ મારી જન્મભૂમિ છે

અને એણે જે આપ્યું છે

તે

મારી અકબંધ મિરાત છે

જેને સાચવીને રાખી છે

મેં હૃદયના એક

ખૂણામાં

ફિલાડેલ્ફીયાનાં

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

अतिशय वहालां

चेरीब्लोसम्स

अने

डेझोडिस्सनुं महत्व

आंप्पोमां अंजायेलां

अंधेरीना गुलमहोर जेटलुं ज छे.' (गुलमहोरथी डेझोडिस्स, पृ.33/34)

अहीं काव्यमां जन्मभूमि अने कर्मभूमि बंनेयनुं महत्व कवयित्रीना मनमां छे ते रज्जु थयुं छे. काव्यसंग्रहनी प्रस्थावनामां नोंधे नोंधे छे के, 'अंधेरीना गुलमहोरनुं महत्व डिलाडेल्फीआना डेझोडिस्स करतां सहेज उतरतुं नथी अेटले ज शीर्षकमां में आ पुष्पोने गूंथी लीधां छे.' (गुलमहोरथी डेझोडिस्स, पन्ना नायक, ९मेज पब्लिकेशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ति-२०१२, प्रस्तावनामां)

आम, कवि बंनेय शहरनुं महत्व आंके छे. आवुं महत्व अन्य काव्योमां कवयित्रीये वतन, वतननी प्रकृतिने याद करी छे. तेनी साथेनो नातो स्पष्ट कर्यो छे. 'Homesickness' नामना काव्यमां कवयित्री जे छोडने उभेणीने बीजु जग्याये रोपे छे ने ते जववाना निर्धार साथे उगी नीकठे छे. कवयित्रीनो प्रकृति साथेनो संबंध नीकटनो छे ते आ काव्यमां देभाय छे. सुरेश दलाले पन्ना नायकनी ऽायस्पोरिक कविताना संदर्भे नोंधयुं छे के 'आत्मलक्ष्मीपणुं ये ऐनी विशिष्टता छे. जवनकथानी अवेजुमां ये कविता नथी लभती पणुं जवाता जवननां संदर्भमां जे अनेक परिस्थितिओ छे, मनना अनेक मिजाजो छे, ऐनां प्रतिबिंब पन्नानी कवितामां पड्यां करे छे. भारत छोडीने परदेशमां रहेवुं ये अेक इलावरवाळमांथी बीजा इलावरवाळमां इलो गोठववा जेटली सहेली

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

વાત નથી પણ એક આખું આખું વૃક્ષ ઉખેડીને પારકી ભૂમિમાં રોપવા જેવી વાત છે. સ્વાભાવિક છે કે આ પરિસ્થિતિની પણ વેદનાને સંવેદના પ્રગટ થયા કરે છે.' (કવિ અને કવિતા કેટલાંક કાવ્યો, લે. સુરેશ દલાલ, સં. પન્ના નાયક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૧૯૯૦) સુરેશ દલાલના શબ્દો પન્ના નાયકની કવિતામાંથી પસાર થતા સાચા લાગે છે. ગામ, વતન, દેશ, પ્રકૃતિ, સ્વજન, પરિવેશ બધું છોડીને પરદેશમાં વસવું ખરેખર ફૂલદાનીમાં ફૂલો બદલા જેટલું સહેલું નથી. એક વૃક્ષને બીજી જગ્યાએ રોપવા જેટલી કઠીન બાબત છે. મા -બા સાથેનું જોડાણ, તેના સ્મરણો એકથી વધુ કવિતામાં ભાવસભર રીતે આલેખાયા છે. તેનું એક ઉદાહરણરૂપ 'શોધું છું' કવિતા જોઈએ.

‘હું

નાની હતી ત્યારે

મારાં બા

મારાં વાળ ઓળતાં

હાથમાં અરીસો આપીને

એમની આગળ પલાંઠી વળાવીને બેસાડતાં

છુટ્ટા વાળમાં

એ ઘસી ઘસીને

ઘેર બનાવેલું બ્રાહ્મીનું તેલ નાખતાં

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

...

તપાસતાં

કે

વાળ બરાબર ઓળાયા છે કે નહીં?

...

આજે

મારા વાળ સાવ ટૂંકા છે

તેલ વિનાના સૂકા, બરછટ છે

નપુંસક ગુસ્સાથી પીડાતી હું

શોધું છું

બા...

બાનો હાથ...' (અરસપરસ, પૃ. ૨૩/૨૪)

‘બા’ વિશેની એક વધુ રચના-

‘મારી ફોક પહેરવાની ઉંમરને વરસો વહી ગયાં

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

अने आ पण हवे नथी रहां

हवे

धणुं बधुं झटी गयुं छे

सीय-दोरा सामे छे

पण दोरो परोवातो नथी

कोण जाणे क्यारे

सांधी शकाशे

आ बधुं? (गुलमहोरथी डेडोडिल्स, पृ....)

आम आ, धर, वतन, देश वगैरे विशेषी ढायस्पोरिक संवेदना कवयित्रीनी कवितामां निरूपार्छे. वतन विच्छेद, नारीनी व्यथा ऐकथी काव्योमां सयोट रणू थर्छे. तेमनी रचनाओ अछांढस छे. दीर्घ छे. परतुं कवितामां जोवा मणतो लय लावकने स्पर्शी जाय छे. सहजरीते पोताना लावोने रणू करवानी पञ्जा नायकामां आवडत छे. लाषा आ माटे तेमने बरोबर रणू करी छे. माटे तेमनो अवाज पोतीको लागे छे. तेमनी कविता संदर्भे जयंत गांडीत नोँधे छे के 'परदेशमां आधुनिक नगरसंस्कृति अने तेनी सगवडो वय्ये जवती ऐक स्त्रीना मनोगतने प्रगट करती आ कविता छे. कोँ संघर्ष, विस्मय के ताण वगरना, लौतिक सुभसगवडथी बरेला ऐकविध जवनमां अनुभवतां सुस्ती ने कंटाणो, ऐ वय्ये मृतप्रायः बनती येतना ने तेमांथी जन्मतो विषाद- ऐ आ काव्योना केन्द्रवर्ती लाव छे. आ लावथी बंधायेली कविनी द्रष्टि पोताना दांपत्यजवनमां, पोतानी आसपासना जवनमां ऐकलतानो, पारायापणानो, उष्माविहीनतानो अनुभव करे छे. ऐ जंभे छे वतनने अने

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

स्नेहसભર જીવનને. સરળ તોપણ ભાવક્ષમ ભાષા આ કવિતાની લાક્ષણિકતા છે.' જ્યારે તેમના કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસાર થતાં સુરેશ દલાલ નોંધે છે કે, 'ગુજરાતી કવિતામાં પન્ના નાયકનો પોતીકો અવાજ છે. પરદેશમાં રહીને કાવ્યના માધ્યમ દ્વારા કવયિત્રી ગુજરાતી ભાષાની સાધના કરે છે. માતૃપ્રેમ અને માતૃભૂમિ આ બંને વિશે પણ પન્નાએ સંવેદનાને વાચા આપી છે.(અરસપરસ, પન્ના નાયક, એસ.એન.ડી.ટી. મુંબઈ, પ્ર.આ.૧૯૮૯, પ્રસ્થાવનામાં) આમ વિદેશ રહીને પોતાની દેશની ભાષા, સંસ્કૃતિ, પરિવેશ વગેરેને કાવ્યના માધ્યમથી રજૂ કરતી પન્ના નાયક અનુઆધુનિક સમયની મહત્વની કવયિત્રી છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

સંદર્ભ:

- 'ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓ', સં. વિપુલ કલ્યાણી, અનિલ વ્યાસ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્રસ્થાવના
- ગુલમહોરથી ડેફોડિલ્સ, પન્ના નાયક, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૨
- આવન જાવન, પન્ના નાયક, એસ.એન.ડી.ટી. મુંબઈ, પ્ર.આ.૧૯૯૧
- અરસપરસ, પન્ના નાયક, એસ.એન.ડી.ટી. મુંબઈ, પ્ર.આ.૧૯૮૯
- કવિ અને કવિતા કેટલાંક કાવ્યો, સં. સુરેશ દલાલ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૧૯૯૦
- અંતિમે, પન્ના નાયક, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૪
- ચેરી બ્લોસમ્સ, પન્ના નાયક, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૪
- નિસબત, પન્ના નાયક, મિહિકા પ્રકાશન, મુંબઈ, પ્ર.આ.૧૯૮૪
- લેખ-'ડાયસ્પોરિકવાર્તાઓ' ચિરાગ ઠક્કર 'જય', ઓપિનિયન, મે-૨૦૧૨,
- લેખ- "ડાયસ્પોરા' વિશે", ડૉ. દર્શિની દાદાવાલા, IJRAR-international journal of Research and Analytical reviews, issue-3, July-Sept. 2018
- સ્ત્રી -સંવેદનાની વિવિધ છાયાઓની ઝાંખી, મીનળ દવે, પરબ-જુલાઈ, વર્ષ-૨૦૦૧
- પન્ના નાયકનું ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિશ્વ, સં. ડૉ. બળવંત જાની, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૨૦૧૨
- આધુનિકોત્તર ગુજરાતી કવિતા પ્રવાહ:એક અભ્યાસ(પસંદગીના કવિઓ સંદર્ભે), ડૉ. મૂકેશ કાનાણી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વિદ્યાનગર, ૨૦૧૮.